

SIPOS ANNA MAGDOLNA*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNYEK TRIANONI VESZTESÉGEI

LOSS OF SCIENTIFIC ARCHIVES AND LIBRARY COLLECTIONS AS A RESULT OF THE TRIANON TREATY

ABSTRACT

Increasingly it is apparent that Trianon Treaty and its historic impact is still being debated in Hungary and that it is capable of generating a variety of discourses in the public domain. The theme deserves a more scientifically oriented in-depth exploration from the perspectives of the social sciences.

The most important macrosocial effects, such as territorial, demographic, economic, and financial losses with regard to the historic decision have been appropriately analyzed in scholarly works written mainly in the first half of the 20th century and their findings have become embedded within public knowledge. This is not the case with the cultural and scientific aspects. Research institutes, libraries, museums, archives, and other relevant communities of the artistic, literary and civic fields, were cut off by the then newly formed borders causing not only a material loss but unreparable damage to intellectual life of Hungarians.

The paper provides data and a comprehensive coverage of the library collections and repositories in order to contribute to the scientific investigation into the question of intellectual losses.

A trianoni döntés óta eltelt csaknem egy évszázad során a különböző politikai ideológiák és hatalmi berendezkedések eltérő módon viszonyultak Magyarország huszadik századi történelmének legmeghatározóbb eseményéhez, továbbá annak értékeléséhez. A napjainkban újra felerősödő diskurzusok azt mutatják, hogy mind a politikának, mind a történelemtudománynak, mind pedig a nemzeti identitás, mentalitás kérdéskörével foglalkozó diszciplínáknak jelentős feladataik vannak a trianoni kérdés tudományos feldolgozásában. Közismert, hogy a Horthy-rendszerben a magyar politikai és köznapi élet egyik legmeghatározóbb eszméje a területi és történelmi revizionizmus volt, ám a Kádár-rendszer évtizedei alatt Trianon, annak okai, következményei a tudományos kutatásokban marginális, illetve tiltott témák voltak. A közbeszéd szintjén – a traumát megelőző, valamint a két világháború között iskolázott generációk lakosságon belüli arányának csökkenése, valamint az oktatási reformok következtében – pedig egyre inkább halványult a trianoni trauma. Főként a huszadik század első felében végzett feltáró munkálatok eredményeként a mára negatív tartalmú, a bukást, a kudarcot, a sérelmet, a sértettséget és a mellőzöttséget jelképező, nemzeti szimbólummá formálódott trianoni Magyarország makroszintű területi, demográfiai, gazdasági, pénzügyi veszteségeinek számbavétele többnyire megtörtént és a közismeret részévé vált. Nem mondható el ez a kulturális, tudományos veszteségekről, következményekről. A közvetlen gazdasági tényezőként ható veszteségek számbavétele mellett csak töredék figyelem jutott a művészeti, kulturális és tudományos intézményrendszer megnyirbálásának. Így ma jószerivel alig van tudásunk arról, hogy összességében és intézménytipusonként milyen veszteségek érték a művészeti, közgyűjteményi, továbbá az iskolán ki-

* PhD egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar Könyvtártudományi Intézet.

vüli népművelési intézményrendszert. Amennyiben a kultúra mégis előkerült az eddig közreadott szakirodalomban, az többnyire megelégedett a két egyetem, továbbá az intézményes nevelés és oktatás számbavételével, és szinte alig foglalkozott az egyéb kulturális, tudományos, művészeti intézményekkel. Pedig a trianoni döntés kulturális és tudományos intézményekben elszenvedett veszteségei napjainkig hatnak, hiszen a határon kívül rekedt tudományos közgyűjtemények (könyvtárak, levéltárak, múzeumok), tudományos szervezetek, az irodalmi és művészeti élet intézményei, fórumai, közösségei, az iskolán kívüli népművelési intézmények, a feloszlott civil szervezetek, egyesületek – hogy csak a legfontosabbakat emeljük ki – nem csupán anyagi károkat jelentettek Magyarország számára. Az ezen a téren okozott károsodások sokkal jelentősebbek és elhúzódóbb hatást fejtenek ki a szellemi szférában. A felerősödő trianoni párbeszéd apropóján itt az ideje, hogy ezekről is szóljunk. E rövid írás nem teszi lehetővé a fenti kérdéskör teljes bemutatását, s ez nem is valósulhat meg egyetlen ember munkájának eredményeként. Ezért itt csupán arra vállalkozunk, hogy a tudományos kutatásokhoz nélkülözhetetlen, hiszen annak infrastrukturális feltételét biztosító, ám elveszített tudományos könyvtári gyűjtemények alapvető adatait bemutassuk, és ezzel közös gondolkodást kezdeményezzünk a szellemi szféra veszteségeinek számbavételére.

1. A trianoni békeszerződés kulturális értékekre vonatkozó előírásai

A terjedelmes, a gazdasági szféra csaknem valamennyi szegmensére kiterjedő trianoni békeszerződésnek csupán néhány cikkelye foglalkozik direkt módon a kulturális értékek békekötés utáni sorsával. Ám ezeken kívül az általában a javakról és birtokokról rendelkező, a vagyoni kérdéseket taglaló részekben indirekt módon is megtalálhatók az azokra történő utalások, mint például az ingóságokról és az ingatlanokról szóló fejezetek. Mindezeket túl a békediktátum 77. cikkelyének értelmében a szövetséges hatalmak igényt tartottak az átengedett területek polgári, katonai, pénzügyi, igazságügyi, valamint egyéb közigazgatási levéltári anyagaira, listákra, tervrajzokra, okiratokra és okmányokra is.¹

Elsőként azokkal az előírásokkal foglalkozunk, amelyekben indirekt módon szerepelnek a kulturális és a közösségi életet szolgáló intézmények, ingó és ingatlan vagyonok. Ezek közül is ki kell emelnünk az Egyiptomban, a Serif Birodalomban (Marokkó) és Sziámban lévő, korábban az Osztrák–Magyar Monarchia tulajdonában lévő ingóságokat és ingatlanokat, amelyeket – kivéve a diplomáciai vagy konzuli lakások, illetve hivatali helyiségek céljaira szolgáló épületeket – minden térítés nélkül kellett az illető államnak átadni. Magyarország köteles volt a kínai tien-tsini osztrák-magyar telepen, továbbá a Kína más területein megtalálható épületekre, rakodópartokra, kikötőhidakra, laktanyákra, erődökre, fegyverekre és lőszerekre, hajókra, távíró berendezésekre és egyéb ingó, továbbá ingatlan közvagyonra vonatkozó jogairól lemondani. Itt is csupán a diplomáciai kapcsolatok fenntartásához szükséges épületeket, illetve azok berendezését tarthatta meg. A kulturális intézményeket, a kulturális, művészeti és közösségi élet helyszínétül szolgáló épületeket, azok berendezéseit, felszereléseit, amennyiben azok nem magán, hanem állami tulajdonban voltak – a törvény X. fejezetének gazdasági vonatkozású rendelkezéseiben foglaltaknak megfelelően – a háborús jóvátétel összegébe számították be.

A szerződés más részei azonban közvetlenül is szóltak azoknak a kulturális értékeknek a további sorsáról, amelyek a kérdéses területekről származtak, továbbá azokról, amelyeket az 1914. évet követően az átengedett területekről Magyarország elszállított. A nemzetközi szerződés hatálya nem csupán az állami tulajdonban lévő vagyontárgyakra, műtárgyakra, könyvészeti anyagokra, okmányokra és régiségekre vonatkozott, hanem az önkormányzati,

egyházi, továbbá a köz- és magánintézmények tárgyaira is. „175. Cikk. ... Magyarország kötelezi magát arra, hogy a Szövetséges Társult Hatalmak mindegyikének visszaszolgáltatja mindazokat a hivatalos iratokat, okmányokat, régiségeket és műtárgyakat, úgyszintén mindazt a tudományos és könyvészeti anyagot, amelyeket az elfoglalt területekről szállítottak el, tekintet nélkül arra, hogy ezek a tárgyak az Államnak vagy tartományoknak, községeknek, kórházaknak, egyházaknak, avagy egyéb köz- vagy magánintézményeknek tulajdonában állanak.”²

„176. Cikk. Magyarország ugyancsak visszaszolgáltatja a 175. Cikkben megjelölt természetű azokat a tárgyakat is, amelyeket 1914. évi június hó 1. napja óta az átengedett területekről vittek el, kivéve a magánosoktól vétel útján szerzetteket.”³

A békeszerződés következő cikkelye azonban már más mélységeket érintett. Itt már ugyanis azokról a történeti forrásokról van szó, amelyek az integer Magyarország történelmi örökségének részét képezik, hiszen a békeszerződésben elcsatolt területek meghatározó része történelmileg a Magyar Királysághoz tartozott. A történelmi fordulók során pedig meglehetősen nehéz annak nyomon követése, hogy mely iratokat szállították el 1868 előtt és melyeket 1868 után. „177. Cikk. Magyarország visszaszolgáltatja az érdekelt Szövetséges vagy Társult Kormányok mindegyikének, az őt megillető részben, a közintézményeinek birtokában levő mindazokat a hivatalos iratokat, okmányokat és történeti feljegyzéseket, amelyek közvetlen összefüggésben állanak az átengedett területek történetével és amelyeket ezekről a területekről 1868. évi január hó 1. napja óta szállítottak el. Ez az utóbbi határidő Olaszország tekintetében a Királyság kikiáltásának időpontjától (1861.) kezdődik.”⁴ A szerződés Magyarországra további kötelezettségeket is rótt. Vállalnia kellett, hogy azokat a művészeti, régészeti, tudományos vagy történeti jelentőségű tárgyakat vagy okiratokat, iratokat, amelyek már 1868 előtt is az Osztrák–Magyar Monarchia Kormányának vagy a Koronának gyűjteményeihez tartoztak, de az utódállamok történetének dokumentálására alkalmasak, kicseréli azokkal. A másik kötelezettség pedig az volt, hogy húsz évig ezekből a gyűjteményekből semmit sem fog elidegeníteni, szétosztani, sem pedig az egyes tárgyak felett másként rendelkezni, kivéve, ha erre nézve a határidő eltelte előtt külön megállapodás jönne létre. Továbbá biztosítani fogja a gyűjtemények biztonságát, karbantartását és azokat, valamint a reájuk vonatkozó leltárakat, jegyzékeket és igazgatási okmányokat a Szövetséges és Társult Hatalmak bármelyikének állampolgárai közé tartozó tudományos kutatóknak rendelkezésére fogja bocsátani.⁵ E kötelezettségek mellett Magyarországnak is jogában állt az utódállamoktól visszakapni azokat a hivatalos iratokat, okmányokat és feljegyzéseket, amelyek húsz évnél nem régebbi keletkezésűek, és amelyek az ország történetére vonatkoznak. Mindazonáltal, a szerződés értelmében és külön megállapodás alapján, hazánkban is joga volt az Ausztriában őrzött magyar történeti értékek sorsának rendezésére.⁶

2. A könyvtári veszteségek

Amikor a közgyűjteményeket ért veszteségekről szólnunk, nem könnyű feladat annak pontos körülhatárolása. A nehézségek több okkal magyarázhatók. Az egyik az akkori köz-történeti események sorozatából vezethető le. A trianoni békeszerződést megelőző években Magyarországon meglehetősen zavaros köztörténeti események zajlottak: a vesztes háború valamennyi következménye, forradalmak, diktatúra, az ország jelentős részének idegen csapatok által történő megszállása, az épületek katonai célú igénybevétele, továbbá a fentiek által kiváltott migráció, tömeges menekülések. Mindez magával hozta a könyvtári gyűjtemények, különösen pedig a nép- és gazdasági könyvtárak, az egyesületi és az iskolai könyvtárak gyűjteményeinek pusztulását. Ám nagyobb, tudományos kollekcióinkban jelentősebb kár nem keletkezett. A másik ok kutatás-módszertani kérdésekre vezethető visz-

sza. A békeszerződés gazdasági, demográfiai kérdéseivel már a két világháború közötti évtizedek alatt is kötetek, tanulmányok egész sora foglalkozott. A Kádár-rendszerben készült nagy történelmi monográfiáink, szintéziseink is tartalmazták az ide vonatkozó adatokat, az 1989. évet követő kiadványok többségében pedig a téma újraértelmezése is megtörtént. Mindemellett igen kevés kiadvány foglalkozott mind a huszadik század első felében, mind napjainkban a kulturális veszteségek számbavételével, továbbá azoknak hatásaival. A huszadik század első felében történtek ugyan kísérletek a makroszintű adatok kimutatásainak elkészítésére, ám – annak ellenére, hogy a társadalom minden szegmensét áthatotta a revizionizmus – további szakirodalmi feldolgozások alig készültek. Mikroszinten ugyan csaknem valamennyi intézmény foglalkozott az impériumváltás következményeivel, de ezek alapján koherens adatsor összeállítása, valamint további elemzése aligha végezhető el. Az elemi iskolák makroszintű veszteségeit Benisch Arthur királyi tanfelügyelő vette számba, még 1930-ban. E kimutatás szerint Nagymagyarország területén 17 491 elemi iskola működött, amelyből az utódállamok birtokába került 11 110 (64%) iskola, míg a Csonkamagyarországon 6381 (36%) népiskola maradt.⁷ Az elveszített könyvtári intézmények számának és az azokban őrzött dokumentumok számbavételének első kísérletére – eddigi ismereteink szerint – 1921-ben került sor, amikor Nyíreő István⁸ összeállításában megjelent a megcsonkított Magyarország népkönyvtárainak, továbbá tudományos könyvtárainak és a hazánkon kívül rekedt múzeumi gyűjteményeknek makroszintű számbavétele.⁹ A téma feldolgozása során, a későbbiekben közreadott írások is e közleményből merítették adataikat.

1. táblázat. A trianoni szerződés népkönyvtári veszteségei

Terület	Népkönyvtárak								
	Összesen			Ebből tulajdonjogilag					
	könyvtár	kötet-szám	%-ban	mkot ¹⁰	fmm ¹¹	hmm ¹²	egyesületi ¹³	köz-ségi	egyéb
Cseh megszállás	1109	208 370	18,8	120	729	1	241	9	9
Oláh megszállás	1580	298 999	26,9	191	1027	1	306	28	27
Délszláv megszállás	630	96 383	8,6	67	310	1	236	12	4
Oszták megszállás (Sopron és környéke nélkül)	102	13 407	1,2	4	90	0	6	1	1
Fiume	5	1 469	0,1	5	0	0	0	0	0
Összes veszteség	3426	618 628	55,6	387	2156	3	789	50	41
Magyarországon maradt	2535	492 395	44,4	343	1824	2	265	69	32
Nagy-Magyarország összesen	5961	1 111 023	100	730	3980	5	1054	119	73

Forrás: Nyíreő István (1921): A megcsonkított Magyarország könyvtári és múzeumi közművelődésügye. Társadalomtudomány. 1921/4. szám. 599. old.

A táblázat adatai azt mutatják, hogy korábbi népkönyvtári intézményeinknek jóval több, mint fele maradt az elcsatolt területeken; hasonló arányt mutat az elveszített és a megmaradt gyűjtemények kötetszáma is. A Magyarországtól elvett könyvtári gyűjtemények közül – hasonlóan a területi és a demográfiai utódlásokhoz – a legnagyobb arányban Románia részesült, majd azt követi a cseh és szlovák területek részesedése. Legkisebb mértékben pedig Fiume és Ausztria. A különböző fenntartók közül a legnagyobb számú gyűjteményt veszítették el a Földművelésügyi Minisztérium, valamint a különböző egyesületek. A könyvtárak tartalmi, gyűjteményi jellegében ez azt jelenti, hogy legnagyobb volt a csökkenés a gazdasági tárgyú kollekciókban, valamint a közművelődést szolgáló könyvtárakban. Az adatsorok teljes értékeléséhez azonban az is hozzátartozik, hogy e két típusú könyvtárak, valamint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által telepített nép-

könyvtárak pusztultak el a legnagyobb mértékben a háború, a forradalmak megpróbáltatásai, továbbá az idegen megszállás miatt is.

2. táblázat. A trianoni szerződés tudományos és közművelődési könyvtári veszteségei

Terület	Tudományos és közművelődési könyvtárak										
	Összesen			Ebből							
	Könyvtár	Kötet-szám	%-ban	1. ¹⁴	2. ¹⁵	3. ¹⁶	4. ¹⁷	5. ¹⁸	6. ¹⁹	7. ²⁰	8. ²¹
Cseh megszállás	273	1 219 233	20,2	29	7	22	44	34	29	89	19
Oláh megszállás	326	2 024 671	23,9	27	11	26	50	43	19	124	24
Délszláv megszállás	77	439 811	5,9	4	1	0	9	7	3	41	12
Oszták megszállás (Sopron és környéke nélkül)	38	384 778	2,9	0	0	0	4	3	5	17	9
Fiume	29	17 996	2,1	2	2	3	5	2	1	11	3
Összes veszteség	745	4 084 309	55,0	62	21	59	103	94	57	282	67
Magyarországon maradt	603	5 243 997	45,0	55	40	65	82	90	0	199	41
Nagy-Magyarország összesen	1348	9 328 306	100,0	117	61	114	185	184	98	481	108

Forrás: Nyireő István (1921): A megcsontított Magyarország könyvtári és múzeumi közművelődésügye. Társadalomtudomány. 1921/4. szám. 600. old.

A két táblázat adatsorát összehasonlítva, azt láthatjuk, hogy a tudományos és közművelődési könyvtárak veszteségi arányai egymáshoz hasonlóak. Ugyancsak hasonló arányú az előzőhöz az elveszített gyűjteményekből az utódállamok részesedése.

A most rendelkezésünkre álló keretek nem teszik lehetővé, hogy a veszteségek számszerű bemutatása mellett nagyobb részletezéssel szóljunk az elveszített kollekciók méreteiről, továbbá el kell tekintenünk azok tartalmi összetételének aprólékos ismertetésétől is. Ennek ellenére mégsem mellőzhetjük teljes egészében azokat, így néhány jellemző adalékot beemeltünk írásunkba. A Csonkamagyarország területén kívül maradt könyvtári gyűjtemények igen eltérő nagyságrendűek voltak: a tékák kollekciója a néhány százas nagyságrendtől a néhány százazresig terjedt. A rendszeresen közreadott Magyar statisztikai évkönyv két évfolyama (1913. és 1925. tárgyévekre vonatkozó statisztikai sorok) adatainak összehasonlításával próbáljuk érzékeltetni a jelentősebb nagyságú könyvtári gyűjtemények elvesztését.²² Az akkori Magyarországon 1913-ban összesen tizenhárom könyvtári kollekció haladta meg az ötvenezres nagyságot, ám 1925-ben – annak ellenére, hogy a közben eltelt tizenkét év alatt tovább gyarapodtak a könyvtári gyűjtemények – még mindig csak tíz tékát találunk a nagykönyvtárak csoportjában. Azok közül a könyvtárak közül, amelyek még 1913-ban e csoportba tartoztak, 1925-ben már nem található az alábbi öt téka.

1. Felsőmagyarországi Rákóczy Múzeum Könyvtára, Kassa (az alapítás éve 1872; a gyűjteménye 1913-ban 78.000 kötetes volt);
2. Ferencz József Tudományegyetem és az Erdélyi Múzeumi Egyesület Könyvtára, Kolozsvár (az alapítás éve 1859; gyűjteménye 1913-ban csaknem elérte a négyszázezer kötetet, és ezzel – a nemzeti, valamint a budapesti egyetemi könyvtár után – az ország harmadik legnagyobb állományú könyvtára volt);
3. Br. Bruckenthal-múzeum Könyvtára, Nagyszeben (az alapítás éve 1817; a kollekció 1913-ban 118 702 egységet számolt);
4. Egyházmegyei Könyvtár, Nyitra (az alapítás éve 1886; a gyűjtemény 1913-ban 54 879 kötetet tett ki);
5. Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, Sepsiszentgyörgy (az alapítás éve 1875; 61 606 kötetes volt a gyűjtemény 1913-ban).²³

Az öt jeles könyvtár gyűjteménye együttesen csaknem 704 ezer egységet tett ki, amely az összes könyvtári veszteségnek több mint 17 százalékát jelentette. A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy minden intézményt számba vegyünk, ám néhány olyan tékát is szeretnénk megemlíteni, amelyeknek gyűjteményi mérete nem indokolta, hogy bekerüljenek a nagykönyvtárak kategóriájába, ám történeti jellegű, a tudományos kutatáshoz nélkülözhetetlen kollekciójuk miatt feltétlenül meg kell említeni. Ilyenek voltak például az 1557-ben alapított, és az elcsatolás időpontjában már több mint 30 ezer kötetes Marosvásárhelyi Református Gimnázium tanári könyvtára, a Ferences rend könyvtárai, a Nagyenyedi Bethlen Kollégium tanári könyvtára, amelyet 1622-ben alapítottak és a gyűjtemény az 1910-es évek felmérései szerint meghaladta 40 ezer kötetet, a Nagyvárad Honvéd Hadapródiskola könyvtára, amely több mint tízezer kiadványt foglalt magában, a Nagyvárad Nyilvános Könyvtár, amelyet 1911-ben alapítottak és 1919-ben már csaknem 23 ezer kötetel rendelkezett, az 1676-ban alapított Székelyudvarhelyi Református Kollégium tanári könyvtára, amelynek a kollekciója több mint 13 ezer kötetet számlált, a Zilahi Református Kollégium XVIII. századi alapítású, több mint 17 ezer kötetet összegyűjtött könyvtára, hogy csak a legfontosabbakat említsük.²⁴

Az elvesztett gyűjtemények tudományos értékének felvázolásához Gulyás Pál²⁵ az 1922. évi Magyar Könyvszemlében közreadott írásának²⁶ adataira és értékelésére támaszkodtunk, amelyet a szerző a Magyar Minerva első öt kötetének felhasználásával, valamint a nagyobb könyvtárak katalógusai alapján, 1916-ban állított össze. Jóllehet a kimutatásban nem szerepel valamennyi tudományos könyvtári kollekció, az 1348 tudományos és közművelődési könyvtár közül csupán 485 intézmény (36 százalék) adatai szerepeltek az összeírásban, mégis reprezentatívnak tekinthetjük azt. Gulyás elvégezte az 1916. évi adatok összehasonlítását az 1921. évi könyvtári adatokkal. Adatsorai, elemzései olyan mélységűek, hogy annak alapján a könyvtári gyűjtemények veszteségeiről tartalmi szempontból is viszonylag pontos képet kapunk. A 485 intézményre vonatkozó felmérés magában foglalta az állami és országos gyűjteményeket, az egyetemi, főiskolai, gimnáziumi és reáliskolai könyvtárakat, az egyházi és szerzetesrendi gyűjteményeket, valamint a vármegyei, községi és egyesületi kollekciókat. A felmérés nem terjedt ki az egyetemek szemináriumainak, intézeteinek, továbbá a minisztériumok és miniszteriális intézetek, szakegyesületek, múzeumok könyvtárainak számbavételére.

Tekintettel arra, hogy a tudományos igényű és a kutatások szempontjából értékes könyvtári gyűjtemények kialakításához mindig hosszabb idő, esetenként akár évszázadok is szükségesek, ezért a tudományos kutatást szolgáló könyvtári gyűjtemények értékfaktorát jelentősen meghatározza, hogy az adott intézmény mióta végzi tudatos gyűjteményszervezését. Fontos az is, hogy a legrégebbi alapítású könyvtárak gyűjteményében többnyire olyan unikális dokumentumok találhatók, amelyek – miközben a tudományos kutatás számára primer forrásokat jelentenek – nehezen hozzáférhetők, elvesztésük esetén pótlásuk aligha lehetséges. Ezért fontosnak tartjuk annak bemutatását, hogy a Gulyás vizsgálatában részletesen bemutatott könyvtárakat mely évszázadokban alapították.

Az adatsorból jól látható, hogy legnagyobbak voltak a veszteségek – több mint 70 százalék – a XVII. századi alapítású gyűjteményekben, majd ezt követi a középkori alapítású tékák aránya, több mint 66 százalékkal, továbbá a XVI. században alapított bibliotékák. Ezek az arányok azt mutatják, hogy az impériumváltás miatt éppen a legrégebbi, a történelmi források tekintetében legjelentősebb gyűjteménnyel rendelkező intézményeink kollekciói váltak nehezen kutathatóvá.

3. táblázat. A jelentősebb könyvtárak megoszlása alapítási idejük szerint

A jelentősebb könyvtárak megoszlása alapítási idejük szerint					
Alapítási idő	Összesen	Ebből			
		Az ország területén maradt		Más országhoz került	
		Szám szerint	%-ban	Szám szerint	%-ban
Középkori alapítású	6	2	33,3	4	66,7
XVI. századi alapítású	15	6	40,0	9	60,0
XVII. századi alapítású	44	13	29,5	31	70,5
XVIII. századi alapítású	110	52	47,3	58	52,7
XIX. század első felében alapították	71	29	40,8	42	59,2
XIX. század második felében alapították	159	79	49,7	80	50,3
XX. századi alapítású	31	16	51,6	15	48,4
Alapítási ideje ismeretlen	49	23	46,9	26	53,1
Mindösszesen	485	220	45,4	265	54,6

Forrás: Gulyás Pál (1922): Magyarország könyvtárai és a trianoni béke. Magyar Könyvszemle. 1922/1–4. szám. 225–229. old.

4. táblázat. A jelentősebb könyvtárak állományainak adatai

Az intézmény típusa	A jelentősebb könyvtárak állományadatai				
	Összesen	Ebből			
		Az ország területén maradt		Más országhoz került	
		Szám szerint	%-ban	Szám szerint	%-ban
1. Állami és országos könyvgyűjtemények száma	5	3	60	2	40
gyűjteményük					
nyomtatvány	527 149	357 149	67,8	170 000	32,2
kézirat	47 264	44 264	93,7	3000	6,3
ősnymtatvány	1 519	1 423	93,7	96	6,3
régi magyar nyomtatvány	5 159	5 029	97,5	130	2,5
2. Állami egyetemek és főiskolák könyvtárainak száma	19	12	63,2	7	36,8
gyűjteményük					
nyomtatvány	966 254	69 4003	71,8	272 251	28,2
kézirat	3 435	3 388	98,6	47	1,4
ősnymtatvány	1 008	975	96,7	33	3,3
régi magyar nyomtatvány	1 750	1 540	88	210	12
3. Állami gimnáziumok és reáliskolák könyvtárainak száma	76	40	55,6	36	44,4
gyűjteményük					
nyomtatvány	444 735	219 533	49,4	225 202	50,6
kézirat	1 016	0	0	1016	100,0
ősnymtatvány	39	6	15,4	33	84,6
régi magyar nyomtatvány	301	77	25,6	224	74,4
4. Vármegyei közgyűjtemények száma	11	4	36,3	7	63,7
gyűjteményük					
nyomtatvány	192 312	22 992	12,0	169 320	88,0
kézirat	795	0	0	795	100,0
ősnymtatvány	23	0	0	23	100,0
régi magyar nyomtatvány	244	0	0	244	100,0

Az intézmény típusa	A jelentősebb könyvtárak állományadatai				
	Összesen	Ebből			
		Az ország területén maradt		Más országhoz került	
		Szám szerint	%-ban	Szám szerint	%-ban
5. Községi közgyűjtemények és középiskolai könyvtárak száma	32	13	40,6	19	59,4
gyűjteményük					
nyomtatvány	537 855	309 512	57,5	228 343	42,5
kézirat	1301	1 038	79,8	263	20,2
ősnymtatvány	111	82	73,9	29	26,1
régi magyar nyomtatvány	122	114	93,4	8	6,6
6. Egyesületi közgyűjtemények száma	26	11	42,3	15	57,7
gyűjteményük					
nyomtatvány	150 331	57 841	38,5	92 490	61,5
kézirat	6 022	458	17,6	5 564	92,4
ősnymtatvány	5	5	100	0	0
régi magyar nyomtatvány	469	46	9,8	423	90,2
7. Katolikus közgyűjtemények száma	243	103	42,4	140	57,6
gyűjteményük					
nyomtatvány	2 119 717	1 161 574	54,8	958 143	45,2
kézirat	13 288	6 465	48,5	6 823	51,5
ősnymtatvány	3 513	2 172	62	1 341	38,0
régi magyar nyomtatvány	3 985	1 625	40,8	2 360	59,2
8. Református közgyűjtemények száma	34	24	70,6	10	29,4
gyűjteményük					
nyomtatvány	59 4133	346 967	58,4	247 166	41,6
kézirat	13 306	12 148	91,3	1 158	8,7
ősnymtatvány	206	146	71,1	60	28,9
régi magyar nyomtatvány	2 872	1 478	51,5	1 394	48,5
9. Evangélikus közgyűjtemények száma	27	8	29,6	19	70,4
gyűjteményük					
nyomtatvány	559 399	73 327	13,1	468 072	86,9
kézirat	4 951	55	1,1	4 896	98,9
ősnymtatvány	138	43	31,2	95	68,8
régi magyar nyomtatvány	536	41	7,7	495	92,3
10. Görögkeleti román közgyűjtemények száma	4	0	0	4	100,0
gyűjteményük					
nyomtatvány	23 414	0	0	23 414	100,0
kézirat	3	0	0	3	100,0
ősnymtatvány	3	0	0	3	100,0
régi magyar nyomtatvány	1	0	0	1	100,0
11. Görögkeleti szerb gyűjtemények száma	4	1	25,0	3	75,0
gyűjteményük (feltehetőleg becsült adatok)					
nyomtatvány	14 000	2000	14,3	12 000	85,7

Az intézmény típusa	A jelentősebb könyvtárak állományadatai				
	Összesen	Ebből			
		Az ország területén maradt		Más országhoz került	
		Szám szerint	%-ban	Szám szerint	%-ban
12. Unitárius közgyűjtemények száma	2	0	0	2	100,0
gyűjteményük					
nyomtatvány	66 899	0	0	66 899	100,0
kézirat	290	0	0	290	100,0
ősnymtatvány	22	0	0	22	100,0
régi magyar nyomtatvány	774	0	0	774	100,0
13. Izraelita közgyűjtemények száma	2	1	50,0	1	50,0
gyűjteményük					
nyomtatvány	33 349	32 231	66,7	1 118	3,3
kézirat	70	70	100,0	0	0
ősnymtatvány	13	13	100,0	0	0
Az intézetek száma összesen	485	220	45,4	265	54,6
gyűjteményük					
nyomtatvány	6 229 547	3 276 874	52,6	2 952 673	47,4
kézirat	91 741	67 886	74,0	23 855	26
ősnymtatvány	6 600	5 215	73,7	1 385	26,3
régi magyar nyomtatvány	15 513	9 050	58,3	6 463	41,7

Forrás: Gulyás Pál (1922): Magyarország könyvtárai és a trianoni béke. Magyar Könyvszemle. 1922/1–4. szám. 225–229. old.

Az adatok azt mutatják, hogy a legnagyobb arányú veszteségek a görög-keleti román és az unitárius gyűjteményekben keletkeztek, hiszen ezeknek az intézményeknek a teljessége került az új határokon kívülre. Ennek oka az akkori lakosság területi nemzetiségi arányainak megoszlásából vezethető le: ezek az intézmények a Nagymagyarországon élő nemzetiiségek kulturálódási lehetőségeit szolgálták, földrajzilag azokon a területeken létesültek, ahol az adott vallásfelekezet élt. Azonban, ha nem az arányokat, hanem az abszolút számokat nézzük, úgy azt láthatjuk, hogy a mintában szereplő 485 intézmény esetében az intézmények számát tekintve a legnagyobbak a veszteségek a római katolikus intézményeknél (140), az állami gimnáziumok és reáliskolák körében (36), majd ezt követik a községi tulajdonban lévő (19), valamint az evangélikus tulajdonban lévő (19) könyvtárak. Számszerűen a legkisebb az elveszített tékák száma az izraelita (1), az állami és országos (2), a görögkeleti-szerb (3) valamint az állami egyetemek (7) és vármegyei gyűjtemények (7), továbbá a református kollektciók (10) esetében. Amennyiben azonban a könyvtárak állományának számadatait nézzük, már más a helyzet. A legtöbb tételt itt is a római katolikus egyház veszítette el, közel egymillió tétellel csökkent az egyház tulajdonában lévő dokumentumok száma. A római katolikus egyházhoz hasonló nagyságú veszteséget más fenntartó esetében nem tapasztaltunk. A következő nagyságrendű kategória az előző nagyságrend felét mutatja a közel félmillió kötetszám, amely veszteség az evangélikus intézményeket sújtotta, és ez azt jelentette, hogy az evangélikus gyűjtemények tulajdonában lévő összes dokumentumnak közel 90 százalékát veszítette el az egyház. A harmadik kategóriába tartoznak azok a szervezetek, amelyek kétszáz és háromszázezer közötti veszteséget könyvelhettek el. E körbe tartoztak az állami egyetemek és főiskolák, az állami gimnáziumok és reáliskolák, a községi tulajdonú, valamint a középiskolai könyvtárak és a reformá-

tus egyházhoz tartozó intézmények. Az összesített adatokból az is kiderül, hogy csupán a felmérésben szereplő 485 intézmény adatait figyelembe véve közel hárommillió nyomtatvánnyal, huszonnégyezer kézirattal, másfélezer ősnymtatvánnyal, továbbá hat és félezer régi magyar nyomtatvánnyal lett szegényebb a magyar tudományos élet és könyvtári hálózat; a kutatás számára ennyi dokumentum hozzáférése korlátozódott egyik pillanatról a másikra.

Ám a könyvtári intézmények és az azokban őrzött gyűjtemények elvesztésének a trianoni döntés csupán a kezdetét jelentette. Az újonnan megvont határokon kívül maradt könyvtárakra további nehéz megpróbáltatások vártak, hiszen az új hatalom számára ezek a kollekciók a magyar identitás, a nemzeti önérték, a nemzeti tudat és a nemzeti érték megőrzésének szimbólumát jelentették. Ezért nemhogy nem fejlesztették, hanem kitették azokat az enyészetnek, a biológiai károsodásnak, megsemmisülésnek, sorsukra hagyták. Emellett gyakran olyan rendelkezéseket hoztak, amelyek következtében a gyűjtemények jelentős károsodásnak voltak kitéve, sőt az is előfordult, hogy egy-egy kollekciót eladtak. A gyűjtemények használóktól való elszakításával is gyakran élt a hatalom, ennek bevett adminisztratív módszere volt például Romániában, hogy az értékesebb állományokat, köteteket Bukarestbe szállították és a román könyvtári gyűjteményekbe integrálták. A határon kívül maradt gyűjtemények nagy exodusát többnyire azok a gyűjtemények élték túl, amelyeket elzártak a nyilvánosság elől, és csendben meghúzódtak az intézményekben, vagy elrejtették a köteteket. A trianoni döntés után csaknem egy évszázadot kellett várni arra, hogy az el nem pusztult, vagy más gyűjteménybe nem integrált bibliotékák reaktiválódhassanak, és ismét szolgálhassák a határon kívül élő magyarságot, valamint a tudományos kutatásokat.

JEGYZETEK

1. Az 1921. évi XXXIII. törvénycikk: A trianoni békeszerződés teljes szövege. <http://www.trianon.hu/keret.phtml?trianon/tria1920/bekeszerz.phtml> (2010. július 13.) A szerződés további sorai ki mondják azt is, hogy amennyiben az említett dokumentumok bármelyikét a keletkezés helyszínéről elvették volna, úgy azokat Magyarország köteles a szövetségesek kérésére visszaszolgáltatni. A békeszerződés az 1921. július 26-i becikkelyezést követően, 1921. július 31-én emelkedett törvényerőre. Amíg nemzeti érzelmű kormányok irányították Magyarországot, a fenti, 1921. évi XXXIII. törvénycikk gyászkerettel jelent meg a törvénytárakban. A közelmúltban a szerződés teljes szövege felkerült az internetre; magunk ezt a változatot használtuk.
2. Uo.
3. Uo.
4. Uo.
6. Uo.
7. Benisch Arthur (1924): Csonka-Magyarország elemi népiskolái az összeomlás után. Néptanítók Lapja. 1924/35–36. szám. 9–15. old.; Benisch Arthur (1930): Elemi népoktatásunk fejlődése 1919 óta. Néptanítók Lapja. 1930/29–30. szám. 8–10. old.
8. Nyíreő István (1893–1977): könyvtáros, 1916-tól a kolozsvári, 1919-től a pozsonyi egyetemi könyvtárában. 1923-ban az Országos Széchényi Könyvtárba került, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum épületén belül az ő tervei szerint bővítettek. 1929 januárjától a második világháború végéig a Debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatójaként, nevéhez fűződött az egyetemi könyvtár új épülete terveinek könyvtárszakmai koordinálása, továbbá a létesítmény birtokbavétele és ott az új szervezeti struktúra, szolgáltatási rend tervezése és kialakítása.
9. Nyíreő István (1921): A megcsonkított Magyarország könyvtári és múzeumi közművelődésügye. Társadalomtudomány. 1921/4. szám. 597–602. old.
10. Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa.
11. Földművelődésügyi Minisztérium.

12. Honvédelmi Minisztérium.
13. EMKE, FMKE, DMKE, AMKE, OMIE stb.
14. Tudományos és közművelődési nyilvános könyvtárak.
15. Hivatali és hatósági könyvtárak.
16. Főiskolai könyvtárak.
17. Középiskolai könyvtárak.
18. Szakiskolai könyvtárak.
19. Egyházi könyvtárak.
20. Társadalmi és egyesületi könyvtárak.
21. Egyéb közművelődési könyvtárak.
22. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal évkönyvei rendszeresen közzétették a nagyobb gyűjteménnyel rendelkező könyvtárak adatait, ám a két világháború közötti években csak öt-évente jelentek meg ezek az adatok. Az utolsó békeév (1913) vonatkozó könyvtári adatait vetettük össze a háborút követő évek adataival. A módszerben van ugyan némi hiba, hiszen a két időpont között eltelt több mint egy évtized alatt a könyvtárak gyűjteményei – a lehetőségekhez mérten – tovább gyarapodhattak, így több könyvtár kerülhetett a „nagykönyvtár” kategóriába. A hiba kiküszöbölését az intézmények egyenkénti azonosításával próbáltuk megoldani.
23. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1915): Magyar statisztikai évkönyv, 1913. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. 303. old. és Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1927): Magyar statisztikai évkönyv, 1923, 1924, 1925, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. 268. old.
24. Tudnunk kell azonban, hogy a felsorolás korántsem tartalmazza a teljességet. Mint ahogy nem tartalmazzák azokat a hiányokat sem, amelyek abból adódtak, hogy a határon kívül maradt gyűjtemények igen jelentős része nem szolgálhatta az ottani magyarság művelődését és nemzeti identitásának megtartását sem. Az elcsatolt területeken maradt könyvtári gyűjtemények a rendszeres gyarapodás hiánya miatt könyvmúzeumokká merevedtek, az új hatalom semmiféle eszközzel nem segítette a kollektciókat. Ellenkezőleg. Minden lehetséges eszközt felhasználó munkájuk, szellemi kisugárzásuk akadályozására. Így azután nem csoda, hogy például a Romániához csatolt területeken 1929-ben végzett számbavétel a könyvtárak halódásáról tett jelentést. Az 1929. évi felmérés részletes, az egyes intézmények szintjére kiterjedő adatait és elemzését közli a Sulyok István és Fritz László által szerkesztett Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929. (Kolozsvár, Juventus Kiadó, 1930), A magyar könyv Erdélyben címmel a 160–215. oldalon.
25. Gulyás Pál (1881–1963) irodalomtörténész, bibliográfus, könyvtáros, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Francia filológusként indult, majd a magyar könyvtártan és bibliográfia neves művelője lett. 1915 és 1923 között a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének munkatársa. Kezdetben, Kollányi Ferencsel közösen, majd 1911-től 1924-ig egyedül szerkesztette a Magyar Könyvszemle című folyóiratot.
26. Gulyás Pál (1922): Magyarország könyvtárai és a trianoni béke. Magyar Könyvszemle. 1922/1–4. szám. 225–229. old. A trianoni döntés következményeinek részletesebb bemutatását nehezíti, hogy a XX. század elején a Magyarország még nem rendelkezett részletes és rendszeres kimutatókkal, nyilvántartásokkal sem a kéziratokról, sem az ősnymutatványokról, sem pedig a régi magyar könyvekről.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az 1921. évi XXXIII. törvényeikk: A trianoni békeszerződés teljes szövege. <http://www.trianon.hu/keret.phtml?trianon/tria1920/bekeszerz.phtml> (2010. július 13.)
- Benisch Arthur (1924): Csonka-Magyarország elemi népiskolái az összeomlás után. Néptanítók Lapja. 1924/35–36. szám. 9–15. old.
- Benisch Arthur (1930): Elemi népoktatásunk fejlődése 1919 óta. Néptanítók Lapja. 1930/ 29–30. szám. 8–10. old.
- Gulyás Pál (1922): Magyarország könyvtárai és a trianoni béke. Magyar Könyvszemle. 1922/1–4. szám. 225–229. old.

- György Lajos (1941): Erdély könyvtár- és levéltárügye. In. Witzmann Gyula (szerk.): A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének évkönyve 1938–1941. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomdai Rt. Pécs. 3–12 old.
- Nyíreő István (1921): A megcsonkított Magyarország könyvtári és múzeumi közművelődésügye. Társadalomtudomány. 1921/4. szám. 597–602. old.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1915): Magyar statisztikai évkönyv, 1913. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. 303. old.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1927): Magyar statisztikai évkönyv, 1923, 1924, 1925, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest. 268. old.
- A magyar könyv Erdélyben (1930) In. Sulyok István, Fritz László (szerk.): Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929. Juventus Kiadó. Kolozsvár. 160–215. old.
- Róth András Lajos (2002): Erdélyi magyar könyvtárak a két világháború között. Korunk. 2002/4. szám. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2002&honap=4&cikk=6856> (2010. július 13.)
- Szabó András Endre (1966): Könyvtári adatok 1884–1962. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 76–81. old.